

Спільне та відмінне у сприйнятті соціальної нерівності населенням різних країн

Анотація

У статті викладено результати порівняльного дослідження оцінок населенням різних країн станів нерівностей, притаманних суспільству. Емпіричним підґрунтям послуговували дані чотирьох хвиль модуля “Соціальна нерівність” (1987, 1992, 1999, 2009) Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP). Засобами кластерного аналізу в межах кожної із хвиль модуля виокремлено групи країн, для населення яких була притаманною подібність в уявленнях про ситуації нерівностей, та подано опис цих уявлень для кожного об’єднання країн. Найсильніша варіація в оцінках нерівностей мешканцями різних країн була зафіксована щодо впливу особистісних рис на досягнення життєвого успіху та міри диференційованості населення за доходами, тоді як найбільш гомогенними виявилися уявлення щодо справедливості оплати праці та гостроти конфліктів. При зіставленні оцінок нерівностей в окремих країнах-учасниках проекту було виокремлено як групи країн з подібним сприйняттям, так і окремі країни, де воно мало специфічний характер. Серед перших вирізняються усталені констеляції країн, відтворювані в різних хвилях модуля, оцінки нерівностей в яких також є достатньо стабільними.

Ключові слова: *соціальна нерівність, оцінки станів нерівності, уявлення про чинники життєвого успіху, оцінки справедливості заробітку, відчуття гостроти конфлікту в суспільстві*

Непропорційний розподіл дефіцитних чи привабливих ресурсів у суспільстві — власне те, що називають соціальною нерівністю, — традиційний предмет спостереження науковців, а зменшення непропорційності, за ліберальними уявленнями, визнається метою й нормою соціальної політики. Наразі існує низка показників для визначення міри стратифікації у доступі до певних благ як загалом, так і стосовно різних верств населення: ко-

ефіцієнт Джині; індекс гендерної рівності (GPI); індекс доступності освіти для всіх (EDI); частка населення, яке живе за межею бідності; частка населення, яке позбавлене доступу до електропостачання / покращених систем каналізації/ покращених джерел питної води; щільність мережі медичної допомоги тощо [Human Development Report, 2010; The hidden crisis, 2011; Ланге, 2011]. Практикується також вимірювання рівня задоволеності громадян отримуваними благами; достатньо згадати, наприклад, Всесвітнє опитування Геллапа (Gallup World Poll) щодо ставлення мешканців різних країн до якості води та повітря, економічно доступних житлових умов, рівня життя, свободи вибору тощо, відповідні показники якого від 2010 року включають до Звіту з розвитку людини (Human development report, HDR) [Human Development Report, 2010].

Складність соціальної нерівності як об'єкта дослідження зумовила появу численних міжнародних розвідок, метою яких є висвітлення різних аспектів цього явища. Найвідоміші з них — Проект Єврорівність (The EUREQUAL Project); Люксембурзькі студії доходів (The Luxembourg Income Study, LIS); Міжнародна програма соціальних досліджень (International Social Survey Program, ISSP); Порівняльний аналіз переходу від навчання до праці в Європі (A Comparative Analysis of Transition from Education to Work in Europe, CATEWE); Проект Техаського Університету з вивчення нерівності (The University of Texas Inequality Project, UTIP); моніторинг розподілу доходів та бідності (Income Distribution and Poverty), здійснюваний Організацією економічного співробітництва заради розвитку (Organization for Economic Co-operation and Development, OECD); моніторинг та аналіз бідності (Poverty Monitoring and Analysis), які проводить Світовий банк (World Bank), в тому числі Соціоекономічна база даних стосовно Латинської Америки та Карибів (Socio-Economic Database For Latin America and the Caribbean, SEDLAC).

Проте найбільш комплексно особливості уявлень населення про наявні в соціумі нерівності вивчаються саме в рамках Міжнародної Програми Соціальних Досліджень (International Social Survey Programme, ISSP). У 1987, 1992, 1999 та 2009 роках було проведено чотири опитування за спеціалізованим модулем “Соціальна нерівність”. Компаративні студії сприйняття станів нерівності населенням різних країн на підставі даних ISSP неодноразово здійснювалися закордонними науковцями [Analyzing inequality, 2005; The International Social Survey Programme, 2009]. У 2009 році згадуваний модуль реалізований і в Україні, що дало змогу не лише з'ясувати особливості оцінки українцями окремих проявів нерівності, детальний опис яких виконаний С.Бабенко [Бабенко, 2009], а й порівняти їх з аналогічними оцінками населення інших країн-учасниць ISSP, щоправда, тільки за 1999 рік [Івашенко, 2010; Макеєв, Патракова, Домаранська, 2010; Оксамитна, 2010; Симончук, 2010].

Між тим улітку 2011 року у відкритому доступі з'явився масив даних модуля “Соціальна нерівність” для тридцяти трьох країн, що вможливило постановку й виконання різноманітних дослідницьких завдань. Пропонована наукова розвідка має на меті: згрупувати країни на підставі спільного в оцінках наявних нерівностей населенням; описати отримані групи в різних хвилях модуля; з'ясувати рівень сталості груп країн, для яких характерним є

спільне ставлення до проявів нерівності в суспільстві, тобто відтворюваність у часі відповідних трендів.

Емпірична база дослідження та основні зміни

Провідні тенденції сприйняття станів нерівності у різних суспільствах можна виявити на основі первинної інформації із чотирьох згаданих модулів в інтервалі у двадцять два роки. За означений період кількість країн, щодо яких інформація була доступною для аналізу, зростає з 10 до 33, а загальна кількість опитаних — з 17020 до 46060 осіб. Розбіжності в наборах запитань щодо ситуацій нерівності в різних модулях проекту, а також неоднаковий склад і кількість країн, що брали участь у виконанні проекту за даним модулем, не створюють принципових перешкод для подальшого аналізу.

Кількість аспектів нерівності у суспільстві, які пропонують оцінити респондентам, зростає від першої до четвертої модифікації модуля. У першій та другій хвилях вони становлять три групи: чинники, від яких, на думку респондента, залежить досягнення життєвого успіху; гострота конфліктів між представниками різних соціальних груп; гострота сприйняття різниці у доходах населення. У третій та четвертій хвилях громадян запитували ще й про справедливість заробітку, а у четвертій хвилі — щодо доступності вищої освіти. Кількість індикаторів, використаних у різних хвилях модуля, коливається у діапазоні від 20 у першій та другій хвилях модуля до 13 — у третій та 22 — у четвертій.

Як індикатори важливості різних чинників для досягнення успіху було використано такі запитання:

- Наскільки важливим для досягнення успіху в житті є походження з багатой родини?
- Наскільки важливим для досягнення успіху в житті є мати добре освічених батьків?
- Наскільки важливо для досягнення успіху в житті мати хорошу освіту?
- Наскільки важливо для досягнення успіху в житті бути амбітним?
- Наскільки важливо для досягнення успіху в житті мати природні здібності?
- Наскільки важливо для досягнення успіху в житті наполегливо працювати?
- Наскільки важливо для досягнення успіху в житті знати потрібних людей?
- Наскільки важливо для досягнення успіху в житті мати політичні зв'язки?
- Наскільки важливою для досягнення успіху в житті є національна належність особи?
- Наскільки важливою для досягнення успіху в житті є релігійна належність?
- Наскільки важливим для досягнення успіху в житті є місце, з якого людина походить?
- Наскільки важливою для досягнення успіху в житті є стать людини?

- Наскільки важливими для досягнення успіху в житті є політичні переконання людини?

Оцінку важливості чинника для досягнення успіху вимірювали за п'ятибальною шкалою, де 1 – надзвичайно важливо, 2 – дуже важливо, 3 – важливо, 4 – не дуже важливо та 5 – взагалі неважливо.

Показниками гостроти конфлікту між різними групами були:

- Наскільки гострим є конфлікт між багатими і бідними?
- Наскільки гострим є конфлікт між робітничим і середнім класом?
- Наскільки гострим є конфлікт між безробітними та тими, хто має роботу?
- Наскільки гострим є конфлікт між керівним персоналом та працівниками?
- Наскільки гострим є конфлікт між селянами та міськими жителями?
- Наскільки гострим є конфлікт між молодими людьми та людьми старшого віку?
- Наскільки гострим є конфлікт між людьми на вершині суспільства та людьми з низів суспільства?

Відчуття гостроти конфлікту вимірювалося за чотирибальною шкалою, де 1 – дуже гострий конфлікт, 2 – гострий конфлікт, 3 – не дуже гострий конфлікт, 4 – немає конфлікту взагалі.

Гострота сприйняття різниці у доходах населення визначалася як міра згоди з твердженням: “Різниця в доходах у країні надто велика”, де 1 – повністю погоджуюся, 2 – радше погоджуюся, 3 – наскільки погоджуюся, настільки й не погоджуюся, 4 – радше погоджуюся, 5 – зовсім не погоджуюся.

Значення корумпованості для кар'єрного просування визначалося як згода із судженням: “Сьогодні для того, щоб зробити кар'єру, слід бути корумпованим”.

Показниками доступності вищої освіти для громадян була згода з судженнями:

- Лише випускники кращих шкіл, ліцеїв, гімназій мають найбільш високі шанси здобути освіту в університеті.
- Лише багаті люди можуть оплатити освіту в університеті.
- Кожен має рівні шанси до вступу в університет незалежно від статі, національності чи соціального походження.

Для визначення відповідності оплати праці витраченим ресурсам в опитувальнику було вжито такі запитання:

- Люди одержують гідну винагороду за свої зусилля.
- Люди одержують гідну винагороду за свої інтелектуальні здібності та вміння.

Для двох останніх груп показників, як і для судження щодо значення корумпованості для кар'єрного просування, згода виміряна за п'ятибальною шкалою, аналогічною описаній вище.

Нарешті, оцінка справедливості заробітку респондента визначалася двома шляхами. По-перше, за допомогою запитання: “Чи вважаєте Ви свою заробітну платню справедливою?”, що визначалося через звернення до п'ятибальної шкали, де 1 – значно менша кваліфікації та зусиль; 2 – трохи мен-

ша; 3 – відповідає, оплата праці справедлива; 4 – трохи більша, ніж я заслуговую; 5 – набагато більша, ніж я заслуговую. По-друге, було застосовано запитання “Що б Ви сказали про те, скільки Ви заробляєте?”, де передбачена оцінка заробітку за шкалою, в якій 1 – набагато менше, ніж заслуговую; 2 – менше, ніж заслуговую; 3 – те, що заслуговую; 4 – більше, ніж заслуговую; 5 – набагато більше, ніж заслуговую.

Очевидно, що значна кількість індикаторів потребує побудови низки узгальнювальних показників. Для цього в кожному масиві здійснено факторний аналіз (метод головних компонентів, обертання методом Варимакс), у процесі якого визначалися переліки показників, які були ефект-індикаторами спільних латентних змінних. Щодо кожного з виокремлених факторів здійснювали перевірку внутрішньої узгодженості його окремих показників із використанням показника α Кронбаха і приймалося рішення про можливість побудови на їх основі адитивного індексу (середнього значення балів за включеними до індексу показниками).

Визначення груп країн, населення яких має подібне сприйняття притаманних суспільству ситуацій нерівності, було здійснено засобами ієрархічного кластерного аналізу, де як об'єкти виступали окремі країни, об'єднання яких у кластери здійснено на підставі середніх значень індексів або середніх окремих показників оцінок аспектів нерівності населенням. Як відстань між об'єктами використано квадрат Евклідової відстані, відстань між кластерами визначалася з використанням методу зв'язку між групами.

Уявлення населення країн-учасниць ISSP-1987 про стани нерівності

Порівняння уявлень населення щодо різних аспектів соціальної нерівності в межах першого модуля “Соціальна нерівність” проекту ISSP було здійснено на основі 20 індикаторів¹, які в процесі факторного аналізу були агреговані у чотири фактори, що пояснювали загалом 48,3% сумарної дисперсії².

Перший із факторів склався з показників “гостроти конфліктів у суспільстві”. До нього увійшли оцінки гостроти конфліктів між багатими та бідними, робітничим та середнім класом, безробітними та тими, хто має роботу, керівним персоналом та працівниками, селянами та міськими жителями та молоддю і людьми середнього віку. Фактор пояснює 18,7% дисперсії, показник узгодженості α Кронбаха для них становить 0,762.

Другий об'єднує “аскриптивні характеристики індивіда для досягнення успіху в житті”, зокрема, важливість для нього національної та релігійної належності особи, місця походження людини, статі та політичних переконань. Фактор пояснює 13,7% дисперсії, показник узгодженості включених до нього тверджень α Кронбаха становить для них 0,762.

¹ Шкали всіх суджень для кращого сприйняття даних аналізу було перекодовано в такий спосіб, щоб вони мали прямий ключ.

² Критерії розрахунку факторного рішення є цілком прийнятними (критерій адекватності вибірки КМО = 0,807, значимість критерію сферичності Бартлета на рівні $p < 0,001$).

Третій фактор становлять показники “значення соціального капіталу індивіда для досягнення успіху в житті”, до яких належать походження із багатой родини, добра освіта батьків, власна хороша освіта, знайомство з потрібними людьми, наявність політичних зв'язків. Цей фактор пояснює 8,7% дисперсії. При цьому після перевірки узгодженості між собою суджень, які входили до його складу, з остаточного переліку, використаного для побудови адитивного індексу, було вилучено оцінку значення освіти індивіда для досягнення успіху. Після цього показник узгодженості включених до нього тверджень α Кронбаха становив 0,693. Судження, які увійшли до четвертого фактора, утвореного ставленням до важливості особистісних рис індивідів для досягнення успіху, узгодженими між собою не були (α Кронбаха становить 0,511).

Судження, які увійшли до четвертого фактора (ставлення до важливості особистісних рис індивідів для досягнення успіху), не були узгоджені між собою. Так само не було виявлено й комбінацій узгоджених між собою суджень, що належали до цього фактора. Оцінка різниці у доходах населення в певному суспільстві також не була узгоджена з вирізненими в межах перелічених факторів показниками, а отже не була ефект-індикатором таких латентних змінних, як відчуття гостроти конфліктів між представниками різних соціальних груп та уявлення про ефективність певних соціальних ліфтів у тому чи іншому суспільстві.

Таким чином, для подальшого групування країн було використано середні значення трьох адитивних індексів, які відповідали вказаним вище факторам, зокрема: індексу впливу аскриптивних характеристик на успішність (ІВАХУ), індексу впливу соціального капіталу на успішність (ІВСКУ), індексу відчуття гостроти конфліктів (ІВГК). Решта показників, які не були ефект-індикаторами спільних латентних ознак, були застосовані окремо, в тому числі: сприйняття гостроти нерівності в доходах у суспільстві (СГНД), вплив амбітності на успішність (ВАУ), вплив природних здібностей на успішність (ВПЗУ), вплив наполегливої праці на успішність (ВНПУ), вплив здобутої освіти на успішність (ВОУ)¹.

Позаяк набори ознак у масивах даних для різних країн – учасниць ISSP-1987 не повністю ідентичні, з подальшого аналізу було вилучено Польщу, для якої відсутня інформація щодо оцінок значення низки аскриптивних характеристик індивіда для досягнення успіху в житті, а також гостроти конфліктів у суспільстві. У масиві даних для Угорщини немає змінних щодо оцінок важливості національної належності для життєвого успіху та гостроти конфліктів між працюючими та безробітними, тому для неї обраховувалися індекси оцінки значення аскриптивних чинників та відчуття гостроти конфліктів у суспільстві за скороченим набором ознак. Останній індекс обчислений за скороченим набором ознак і для США, де у масиві даних відсутня інформація щодо оцінки гостроти конфлікту між молоддю та людьми старшого віку.

¹ Значення індексів варіюють у таких діапазонах: ІВАХУ та ІВСКУ [1–5], ІВГК [1–4], решта показників [1–5].

Отже, кластерний аналіз застосовувався до дев'яти з десяти країн-учасниць проекту у хвилі 1987 року, в результаті чого з'ясовано, що розглянуті країни утворюють чотири групи за характерним для них сприйняттям притаманним суспільству станів соціальної нерівності. Дендрограма, яка ілюструє процес об'єднання країн у кластери (метод міжгрупових зв'язків), представлена на рисунку 1. З неї видно, що найбільша подібність у сприйнятті населенням соціальної нерівності притаманна Німеччині та Швейцарії, тоді як долучення до кластерів інших країн відбувається на більш пізніх рівнях кластерного аналізу. Більш-менш різке зростання значень коефіцієнтів, наведених відповідно до порядку агломерації, відбувається двічі — після першого та сьомого кроків¹. Рішення щодо кількості кластерів приймалося на підставі віднесення до однієї групи країн, об'єднання яких у кластери відбувалося на більш ранніх рівнях. Отже, перша група країн утворена Великою Британією, США, Австралією. Друга група включає Німеччину, Швейцарію, Австрію, Італію, Угорщину і Нідерланди, котрі, як це видно з рисунка 1, є достатньо віддаленими за своїми характеристиками від країн, які входять до перших двох груп, а отже, становлять окремі кластери (третю, четверту та п'яту групи відповідно).

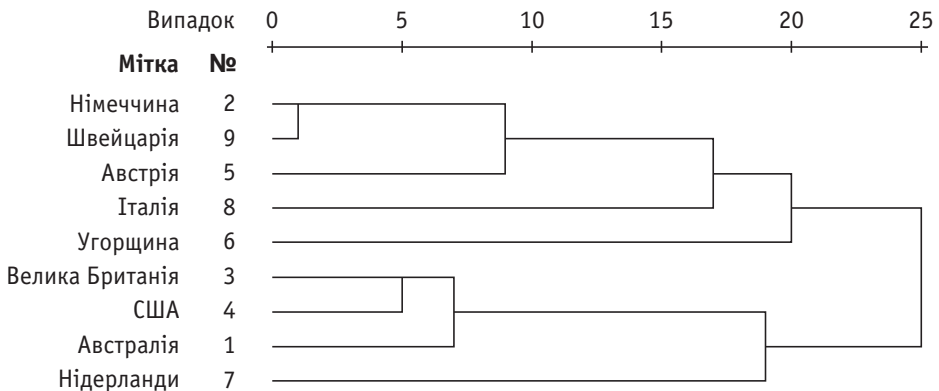

Рис. 1. Групування країн відповідно до уявлень населення про притаманні суспільству стани нерівності (1987)

Схарактеризую тепер утворені в процесі кластерного аналізу групи країн з огляду на відмінності у сприйнятті їхнім населенням ситуацій соціальної нерівності (табл. 4). Громадяни з *першої групи країн* (Австралія, Велика Британія, США) надають помірного значення чинникам успіху, пов'язаним з аскриптивними характеристиками індивідів, соціальним капіталом та природними здібностями. Натомість особисту активність — амбітність особи та наполегливість її праці — тут поцінують вище, аніж в інших групах країн. Також достатньо суттєвим для досягнення життєвого успіху вважається рівень здобутої освіти. Оцінки конфлікту між представниками різних антагоністичних соціальних груп та рівня розшарування населення за рівнем доходів тут найнижчі порівняно з оцінками мешканців країн з інших груп.

¹ Після першого кроку значення коефіцієнтів зростає з 0,812 до 4,098, після сьомого — з 15,407 до 19,957.

Оцінки окремих аспектів станів нерівності (ISSP-1987)^a

Група країн	ІВАХУ	ІВСКУ	ІВГК	СГНД	ВАУ	ВПЗУ	ВНПУ	ВОУ
I група	2,03 (0,73)	2,77 (0,76)	2,38 (0,50) ^b	3,61 (1,01)	4,25 (0,74)	3,74 (0,78)	4,19 (0,73)	4,01 (0,78)
II група	2,18 (0,75)	3,11 (0,74)	2,18 (0,52)	3,96 (0,93)	3,87 (0,88)	3,73 (0,87)	3,76 (0,92)	4,24 (0,72)
III група	2,1 (0,72)	3,41 (0,71)	2,44 (0,63)	4,24 (0,85)	3,34 (1,15)	3,94 (0,86)	3,51 (1,07)	4,03 (0,82)
IV група	2,02 (0,65) ^c	2,99 (0,84)	2,35 (0,59) ^d	4,04 (1,05)	3,95 (0,87)	3,95 (0,84)	3,71 (1,04)	3,14 (1,13)
V група	1,74 (0,59)	2,61 (0,64)	2,56 (0,39)	3,62 (1,07)	3,82 (0,84)	3,45 (0,85)	3,80 (0,81)	3,86 (0,71)
Загалом	2,04 (0,73) ^e	2,93 (0,79)	2,35 (0,52) ^f	3,84 (1,02)	3,97 (0,89)	3,76 (0,84)	3,88 (0,92)	3,88 (0,93)

^a У таблиці подано середні значення індексів/показників, у дужках наведено стандартне відхилення. Значення показника ВНПУ не є значимо відмінними для IV та V груп. Відмінності між II та III групами в ІВАХУ є значимими на рівні $p = 0,005$. Решта значень індексів/показників є значимо відмінними на рівні $p < 0,001$. З огляду на те, що ІВАХУ та ІВГК для Угорщини та ІВГК для США обчислено за скороченим набором показників, при порівнянні значимості відмінностей в ІВАХУ та ІВГК Угорщини не враховано, а ІВГК для першої групи країн обчислено на даних лише для Австралії та Великої Британії. Значимість відмінностей перевірено із застосуванням Н-тесту Краскала–Воліса (тест Колмогорова–Смирнова показав значиму на рівні $p < 0,001$ відмінність розподілів індексів/показників від нормального).

^b Значення індексу для групи країн обчислено для Австралії та Великої Британії, для США індекс, обчислений на скороченому наборі ознак, становить 2,47 (0,52).

^c Індекс обчислено на скороченому наборі ознак.

^d Індекс обчислено на скороченому наборі ознак.

^e Без урахування значень ІВАХУ для Угорщини та США.

^f Без урахування значень ІВГК для Угорщини та США.

Населення країн другої групи (Німеччина, Швейцарія, Австрія) надає помірного значення аскриптивним характеристикам індивідів, їхнім природним здібностям, наполегливій праці та амбітності. Водночас ця група вирізняється з-поміж інших груп країн найвищими оцінками освіти як чинника досягнення життєвого успіху. Також тут досить важливим вважають вплив соціального капіталу на успішність. Конфлікт між різними соціальними групами визнають помірним, незважаючи на те, що різницю в доходах порівняно з аналогічними оцінками з боку населення країн першої та п'ятої груп тут кваліфікують як велику.

Вирізнена в окремі, третій, кластер *Італія* має низку відмінностей від країн попередніх двох груп. Передусім італійці суттєво вище поцінують соціальний капітал як засіб досягнення життєвого успіху. Найважливішими ж його чинниками вони вважають одержану освіту та природні здібності.

Менше значення надають наполегливій праці та амбітності індивіда і доволі слабкий вплив на життєвий успіх убачають в аскриптивних характеристиках індивідів. Саме італійці розбіжності в доходах у суспільстві сприймають як найгостріші, хоча конфлікт між представниками різних соціальних груп відчувають як невиразний.

Для населення *Угорщини*, віднесеної до окремого кластера, успішність у житті пов'язана передусім з амбітністю та природними здібностями індивідів. Меншого значення угорці надають наполегливій праці, здобутій освіті, соціальному капіталу. А найслабше, на їхню думку, впливають на успішність індивіда його аскриптивні характеристики. Нерівність у доходах населення Угорщини вважає достатньо високою (значення цього показника є вищим тільки в італійців), не вважаючи при цьому конфлікти між різними соціальними групами напруженими.

Нідерланди (п'ятий кластер) характеризуються домінуванням у населення активної життєвої позиції щодо досягнення успіху. Амбітність, здобута освіта та наполеглива праця переважають за своїм значенням для досягнення успіху як аскриптивні характеристики, так і природні здібності, які оцінюються тут найнижче порівняно з усіма групами країн. Соціальному капіталу також не надається суттєвої ролі. Крім того, розшарування в доходах тут сприймається як більш помірне, ніж у країнах другої, третьої та четвертої груп, але відчуття гостроти конфлікту в суспільстві у населення є, навпаки, дещо вищим.

Уявлення населення країн-учасниць ISSP-1992 про стани нерівності

На основі наявного в інструментарії проекту набору суджень¹ знову будувалася низка узагальнювальних показників. Факторним аналізом було виокремлено чотири фактори, які пояснювали 49,3% сумарної дисперсії². Вони подібні до тих, що виокремлені для даних 1987 року. По-перше, це “відчуття гостроти конфліктів у суспільстві”, зокрема, її оцінка щодо груп багатих та бідних, робітничого та середнього класу, безробітними та тих, хто має роботу, керівного персоналу та працівників, селян та міських жителів, молоді та людей середнього віку. Цей фактор пояснює 20,7% дисперсії, показник узгодженості α Кронбаха становить 0,793.

По-друге, це “значення аскриптивних характеристик індивіда для досягнення успіху в житті”, серед яких національна та релігійна належності особи, місце походження людини, стать та політичні переконання. Цей фактор пояснює 13% загальної дисперсії, α Кронбаха для побудованої на його основі шкали — 0,777.

¹ Шкали всіх суджень для кращого сприйняття даних аналізу було перекодовано в такий спосіб, щоб вони мали прямиий ключ.

² Критерії розрахунку факторного рішення є цілком прийнятними (критерій адекватності вибірки КМО = 0,831, значущість критерію сферичності Бартлета на рівні $p < 0,001$).

По-третє, це “значення соціального капіталу для досягнення успіху в житті”, куди включені походження з багатой родини, добра освіта батьків, хороша освіта респондента, знайомство з потрібними людьми, наявність політичних зв’язків. Даний фактор пояснює 8,5% загальної дисперсії, узгодженість включених до нього тверджень, визначена за допомогою α Кронбаха, становить 0,684.

Судження, які визначали ставлення до впливу особистісних якостей на досягнення успіху й об’єднувалися в один фактор, узгодженими між собою не були (α Кронбаха дорівнює 0,585). Оцінка різниці у доходах також не узгоджувалася з іншими твердженнями. Тому подальша типологізація країн здійснювалася на основі показників, аналогічних описаним для попереднього масиву¹.

У масиві даних ISSP-1992 наявні дані щодо сімнадцяти країн-учасниць (масив Німеччини розділений на дві окремі частини з огляду на відмінності в історичному розвитку Східної та Західної частин країни). Дендрограма процесу кластеризації (метод міжгрупових зв’язків) подана на рисунку 2. Зазначу, що кількість кластерів варіює залежно від обраних алгоритмів кластеризації. Так, при використанні методів міжгрупових зв’язків та відстані між центрами кластерів суттєве зростання значень коефіцієнтів відбувалося після шістнадцятого кроку (з 16,297 до 35,593 та з 9,233 до 29,216 відповідно), тоді як при застосуванні методу Варда — після п’ятнадцятого (з 77,895 до 105,138)². Крім того, дендрограма показує, що утворення трьох кластерів відбувається на пізніх етапах процедури, що свідчить про існування помітних відмінностей в оцінках станів нерівності у групах країн, де об’єднання в один кластер відбулося раніше. Відтак, прийнятним видається більш розгалужений поділ країн на групи. У такий спосіб перша група була утворена Австралією, Великою Британією, США, Новою Зеландією та Канадою; друга — Норвегією, Швецією, Чеською Республікою; третя — Австрією, Болгарією та Польщею; четверта — Західною Німеччиною, Східною Німеччиною та Словенією; п’ята — Італією, Угорщиною та Росією. І нарешті, відмінними за своїми характеристиками від інших країн виявилися Філіппіни.

Населення країн *першої групи* (Австралія, Велика Британія, США, Нова Зеландія, Канада) порівняно з країнами з інших груп найбільшого значення для досягнення життєвого успіху надає амбітності, а також високо ціновує наполегливу працю (табл. 6). Дещо менш важливими для цього громадяни вважають належну освіту, вплив природних здібностей сприймається як ще менш суттєвий, а значимість аскриптивних характеристик індивідів та соціального капіталу оцінюється як доволі помірні. Також у цих

¹ Значення індексів варіюють у таких діапазонах: ІВАХУ та ІВСКУ [1–5], ІВГК [1–4], решта показників [1–5].

² За трикластерного рішення перший кластер було утворено Австралією, Великою Британією, США, Норвегією, Швецією, Чехословаччиною, Новою Зеландією та Канадою, другий — Західною Німеччиною, Східною Німеччиною, Австрією, Угорщиною, Італією, Словенією, Польщею, Болгарією та Росією. Також окремий, третій, кластер становили Філіппіни.

країнах опитані схильні до того, щоб погоджуватись із твердженням про існування значної нерівності у суспільстві, хоча й не відчувають гострого конфлікту між соціальними групами.

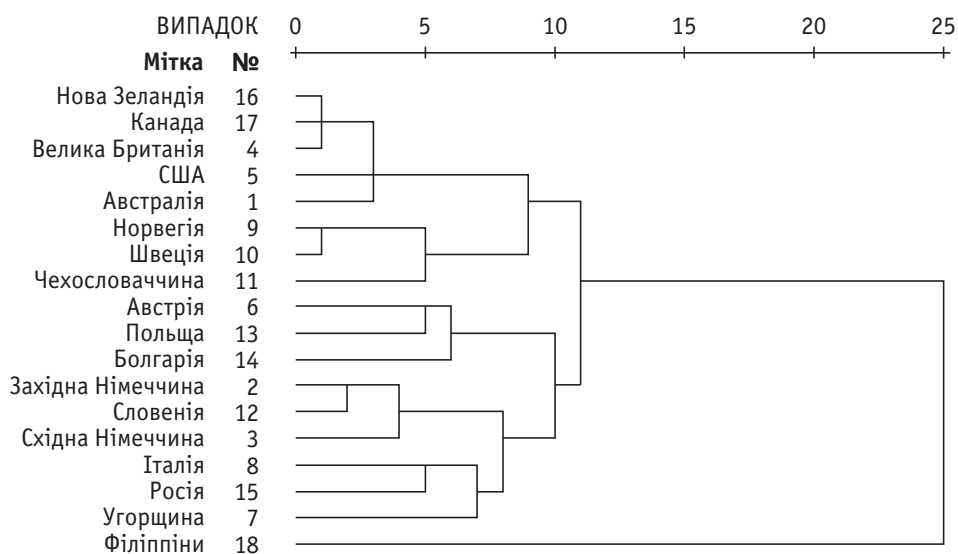

Рис. 2. Групування країн відповідно до уявлень населення про притаманні суспільству стани нерівності (1992)

Населенню країн *другої групи* (Норвегія, Швеція та Чехословаччина) також притаманне уявлення про успішність як винагороду особистісної активності; звідси низька оцінка ролі аскриптивних характеристик індивідів та соціального капіталу і, натомість, висока — амбітності та наполегливої роботи, а також дещо нижча — природних здібностей та здобутої освіти. Так само, як і в населення країн першої групи, гострота конфліктів між різними соціальними категоріями тут визнається незначною, міра згоди з твердженням щодо надто значної різниці в доходах у двох групах країн однакова.

Оцінкам нерівностей з боку респондентів *третьої групи* країн (Австрії, Болгарії та Польщі) притаманні такі риси. З одного боку, найважливішим чинником життєвого успіху тут, як і в країнах з попередніх груп, вважають амбітність, за якою слідує наполеглива праця. Водночас природні здібності тут вважаються важливішими за освітній рівень індивіда, а соціальний капітал як засіб досягнення успіху поціновується набагато вище, аніж у країнах перших двох груп. І якщо гострота відчуття конфлікту між різними соціальними категоріями значимо не відрізняється від зафіксованої для країн із попередньої групи, то нерівність у доходах населення визнають найглибшою порівняно з усіма іншими групами країн.

У *четвертій групі* країн (Західна Німеччина, Східна Німеччина, Словенія) засадничим чинником життєвого успіху в уявленнях населення є належна освіта, суттєво поступається їй за важливістю амбітність особи. Природні здібності та наполеглива праця теж поступаються їм значимістю, на думку опитаних, — оцінка ролі перших у здобутті успіху найнижча з-поміж інших груп країн, а другий чинник так само низько оцінюється лише в краї-

нах п'ятої групи. Також доволі помірну вагу надають тут аскриптивним характеристикам індивіда та соціальному капіталу. Стратифікація ж населення за доходами та гострота соціальних конфліктів у суспільстві сприймаються подібно до країн попереднього кластера.

У п'ятій групі країн (Італія, Угорщина та Росія) життєвий успіх пов'язують з природними здібностями, а вже потім — із сумлінною працею, амбітністю та належною освітою. При цьому оцінки важливості трьох останніх чинників є доволі слабо диференційованими, а самі оцінки амбітності найнижчі порівняно з іншими країнами. Слабким населення країн п'ятої групи вважає вплив на успіх аскриптивних характеристик індивіда, помітно більшого значення надаючи соціальному капіталу. Схиляючись значною мірою до думки про існування в суспільстві глибокої нерівності в доходах, громадяни не бачать гострих конфліктів між різними соціальними групами.

Таблиця 2

Оцінки окремих аспектів станів нерівності (ISSP-1992)^a

Група країн	ІВАХУ	ІВСКУ	ІВГК	СГНД	ВАУ	ВПЗУ	ВНПУ	ВОУ
I група	2,11 (0,72)	2,81 (0,75)	2,35 (0,51)	3,83 (1)	4,19 (0,75)	3,63 (0,79)	4,16 (0,76)	4,05 (0,77)
II група	1,99 (0,62)	2,65 (0,68)	2,03 (0,47)	3,82 (1,05)	3,97 (0,88)	3,56 (0,86)	3,88 (0,87)	3,49 (0,96)
III група	2,05 (0,75)	3,21 (0,8)	2,22 (0,59)	4,34 (0,88)	4,07 (0,86)	3,96 (0,89)	3,98 (0,91)	3,86 (0,96)
IV група	2,02 (0,71)	2,9 (0,75)	2,24 (0,53)	4,24 (0,83)	3,77 (0,89)	3,52 (0,92)	3,58 (0,96)	4,1 (0,78)
V група	2,11 (0,67)	3,1 (0,79)	2,33 (0,62)	4,32 (0,92)	3,47 (1,07)	3,83 (0,92)	3,59 (1,08)	3,45 (1,09)
VI група	3,33 (0,73)	3,39 (0,63)	2,39 (0,55)	3,47 (0,88)	4,08 (0,74)	4,06 (0,73)	4,20 (0,71)	4,18 (0,68)
Загалом	2,24 (0,83)	2,97 (0,78)	2,28 (0,56)	4,01 (0,98)	3,95 (0,9)	3,73 (0,88)	3,91 (0,92)	3,87 (0,92)

^a У таблиці подано середні значення індексів/показників, у дужках наведено стандартне відхилення. При порівнянні країн I та II груп відмінності у СГНД не є значимими. Так само незначущі відмінності у показниках: ІВАХУ в країн з II та IV груп і III та IV груп, ІВГК в країн III та IV груп, ВНПУ у IV та V груп. Відмінності в ІВАХУ в країнах II та III груп значимі на рівні $p = 0,025$. Інші показники є значимо відмінними на рівні $p < 0,001$ для всіх ознак при порівнянні різних груп країн. Значимість відмінностей перевірено із застосуванням Н-тесту Траскала–Воліса (тест Колмогорова–Смирнова показав значиму на рівні $p < 0,001$ відмінність розподілів індексів/показників від нормального).

Респонденти *Філіппін* суттєво інакше відповідають на запитання модуля “Соціальна нерівність”. Так, тут помітно вищого значення для досягнення успіху надають аскриптивним характеристикам індивіда, соціальному капіталу, природним здібностям, наполегливій праці та належній освіті (значення цих показників є найвищими з-поміж усіх груп), а також амбітності. При цьому найважливішими для забезпечення успішності є саме

чинники, пов'язані з особистісними рисами індивіда та його зусиллями. Водночас гострота конфліктів кваліфікується як помірна, а показники згоди із твердженням щодо надто значної диференціації населення за рівнем доходів взагалі найнижчі порівняно з усіма іншими країнами.

Уявлення населення країн-учасниць ISSP-1999 про стани нерівності

Інструментарій третьої хвилі модуля “Соціальна нерівність” проекту ISSP включав найменшу, порівняно з трьома іншими хвилями, кількість показників, за якими визначаються подібності та розбіжності в оцінках населенням ситуацій нерівності. Зокрема, в опитувальнику залишилося лише два показники, які стосувалися чинників досягнення успіху в житті. Водночас включення до модуля запитань, пов'язаних з оцінкою справедливості оплати праці, дало змогу перевірити, чи відтворюються та якою мірою подібності в уявленнях населення різних країн щодо нерівності залежно від змін переліку ситуацій, які містяться в опитувальнику¹. Факторний аналіз об'єднав судження у чотири фактори, що пояснюють 62,1% загальної дисперсії². Тут перший фактор становить “відчуття гостроти конфліктів у суспільстві”, що базується на оцінках конфлікту між багатими і бідними, робітничим і середнім класом, керівним персоналом та працівниками, молоддю та людьми старшого віку, людьми на вершині суспільства та людьми з низів. При видаленні із загального переліку пункту щодо оцінки гостроти конфлікту між молоддю та людьми старшого віку відбувається незначне збільшення показника α Кронбаха (з 0,800 до 0,804), але з огляду на те, що воно є вельми незначним, а кореляція пункту з сумою усіх пунктів є також достатньо значною (0,432), було прийнято рішення про включення даного пункту до загального переліку тверджень, використаних при побудові адитивного індексу. Таким чином, показник узгодженості тверджень, які входять до даного фактору, α Кронбаха сягає 0,800, тоді як сам фактор пояснює 24,7% дисперсії.

Другий фактор — “оцінка справедливості оплати праці у суспільстві”, складовими якого є згода з тим, що винагорода за витрачені зусилля, а також інтелектуальні здібності та уміння є гідною. Фактор пояснює 17% дисперсії, твердження, що входять до його складу є узгодженими (α Кронбаха дорівнює 0,816).

Третій фактор — “оцінка справедливості оплати праці респондента”, куди входять оцінка респондентом справедливості власного заробітку та його характеристика заробітку. Цей фактор пояснює 10,8% дисперсії, α Кронбаха для включених у нього тверджень дорівнює 0,771.

¹ Шкали всіх суджень, крім тих, які стосувалися справедливості заробітної платні, для ліпшого сприйняття даних аналізу було перекодовано в такий спосіб, щоб вони мали прямий ключ.

² Критерії розрахунку факторного рішення є цілком прийнятними (критерій адекватності вибірки КМО = 0,737, значимість критерію сферичності Бартлета на рівні $p < 0,001$).

До четвертого фактора — “значення соціального капіталу індивіда для досягнення успіху в житті” — входять оцінки важливості походження з багатой родини та знайомство з потрібними людьми. Показник узгодженості для суджень α Кронбаха становить 0,647. З огляду на близькість його значення до такого, коли пункти індексу вважаються узгодженими, на їх основі було побудовано адитивний індекс. Отриманий фактор пояснює 9,6% дисперсії. Судження, які стосувалися значення корумпованості для досягнення життєвого успіху та оцінки різниці в доходах у країні, не були узгодженими з іншими. Групування країн здійснювалося на підставі значень чотирьох адитивних індексів, згідно з вирізненими факторами: індексу впливу соціального капіталу на успішність (ІВСКУ), індексу відчуття гостроти конфліктів (ІВГК), індексу сприйняття справедливості заробітків у суспільстві (ІССЗС), індексу сприйняття справедливості заробітку респондента (ІССЗР). Окремими показниками стали оцінки сприйняття нерівності в доходах у соціумі (СГНД) та впливу корумпованості на успішність (ВКУ)¹.

Так само, як і в першій хвилі проекту, в масивах даних різних країн існували певні відмінності. Зокрема, в канадському масиві не було інформації щодо гостроти конфлікту між керівним персоналом і працівниками та стосовно характеристики респондентом його заробітку, що вніможливило побудову індексу сприйняття справедливості заробітку респондентом для даної країни, а отже, зумовило виключення Канади з подальшої типологізації країн. Для Японії відсутня оцінка гостроти конфлікту між робітничим та середнім класом, тому для неї індекс відчуття гостроти конфліктів було обчислено за скороченим набором показників.

Таким чином, кластеризацію здійснено на основі даних щодо двадцяти шести країн. З огляду на достатньо поступове зростання коефіцієнтів, указаних щодо порядку агломерації, віднесення країн до певних кластерів здійснювалося відповідно до порядку об'єднання їх у кластери. У результаті такого групування було одержано п'ять кластерів країн. Менша порівняно з попередньою хвилею кількість їх, незважаючи на більшу кількість залучених до аналізу країн, обумовлена, ймовірно, меншим набором показників, використаних для кластеризації. Дендрограму, яка ілюструє процес об'єднання країн (метод міжгрупових зв'язків), подано на рисунку 3. Першу групу становлять Австралія, Західна Німеччина, Велика Британія, Північна Ірландія, США, Норвегія, Швеція, Нова Зеландія, Філіппіни, Японія; другу — Ізраїль, Чеська Республіка, Австрія, Франція, Словенія, Іспанія, Латвія, Східна Німеччина; третю групу утворюють Болгарія, Росія, Словаччина; четверту — Угорщина, Польща, Португалія, Чилі; й нарешті, окремий кластер становить Кіпр.

Респонденти країн *першої групи* (Австралія, Західна Німеччина, Велика Британія, Північна Ірландія, США, Норвегія, Швеція, Нова Зеландія, Філіппіни, Японія) надають найменшого порівняно з респондентами інших країн значення соціальному капіталу, а надто корумпованості індивіда для досягнення життєвого успіху (табл. 3). Вони найбільшою мірою погоджу-

¹ Значення всіх індексів/показників варіюють у діапазоні [1; 5], крім ІВГК — [1; 4].

ються з тим, що люди одержують гідну своїм зусиллям винагороду за працю, і розглядають власний заробіток як справедливий. Стосовно останнього зауважу, що навіть для країн першої групи середнє значення індексу справедливості заробітку респондента не досягає його серединного значення — 2,5. Нерівність у доходах у країнах першої групи розглядається як дещо менша, ніж у країнах інших груп (за винятком Кіпру). Суспільні конфлікти існують, проте оцінка їх опитаними є помірною.

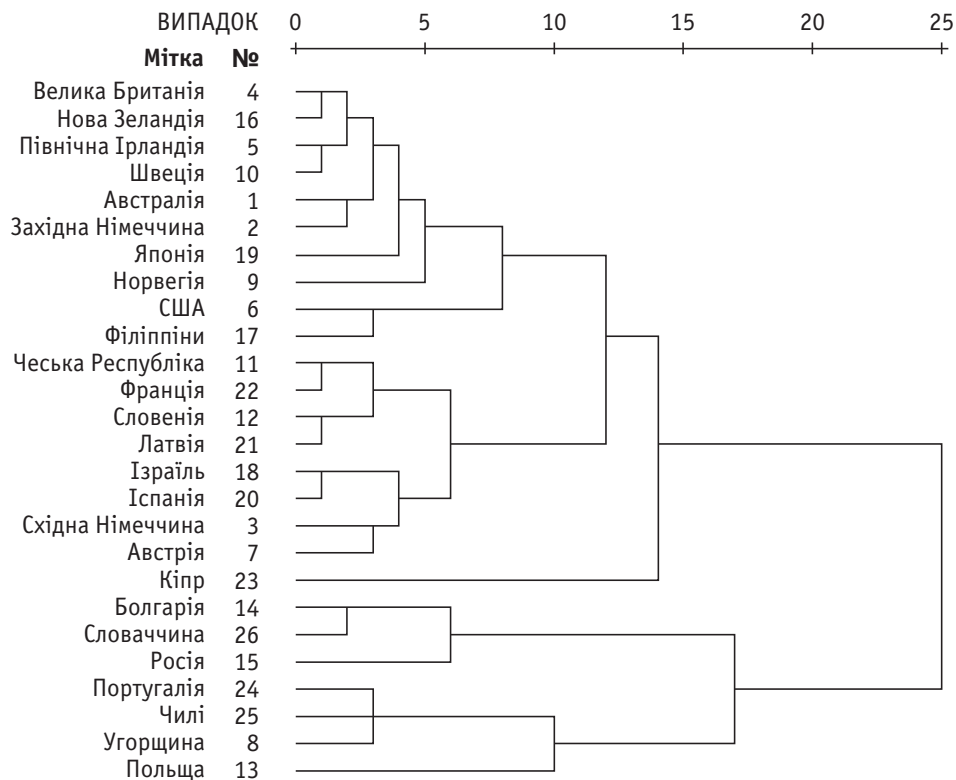

Рис. 3. Групування країн відповідно до уявлень населення про притаманні суспільству стани нерівності (1999)

У країнах *другої групи* (Ізраїль, Чеська Республіка, Австрія, Франція, Словенія, Іспанія, Латвія, Східна Німеччина) настійливішою, ніж у країнах з попередньої групи, визнається важливість соціального капіталу та корумпованості для досягнення життєвого успіху. Водночас менш справедливими тут вважаються як заробіток самого респондента, так і рівень оплати праці у суспільстві. Респонденти країн другої групи фіксують більшу розбіжність у доходах, проте конфлікт між соціальними категоріями їм здається менш гострим, аніж опитаним з першої групи країн.

У *третьому кластері* (Болгарія, Росія, Словаччина) найбільшого порівняно з іншими країнами значення для досягнення життєвого успіху надають корумпованості, досить важливим для цього є також соціальний ка-

пітал. На думку громадян, диференціація населення за доходами зavelика, а оплата праці як самого респондента, так і в суспільстві загалом є найменш справедливою. Однак такі оцінки не доповнюються помітним зростанням оцінок конфліктності порівняно з оцінками опитаних у перших двох групах країн.

Країни *четвертої групи* (Угорщина, Польща, Португалія, Чилі) за загальними трендами оцінок населенням станів нерівності подібні до країн із третьої групи, але в них менш яскраво виражені орієнтації на зв'язки та корумпованість як передумови успішності, не так гостро відчувається нерівність у доходах, а заробіток розглядається як більш справедливий. Проте саме в цій групі країн громадяни частіше виставляють високі оцінки рівнів соціальних конфліктів між різними соціальними категоріями.

Таблиця 3

**Оцінки окремих аспектів станів нерівності,
притаманних суспільствам (ISSP-1999)^a**

Група країн	ІВСКУ	ІВГК	ІССЗС	ІССЗР	СГНД	ВКУ
I група	2,99 (0,88)	2,4 (0,57) ^b	3,36 (0,88)	2,31 (0,7)	3,82 (0,99)	2,49 (1,18)
II група	3,26 (0,87)	2,27 (0,62)	2,75 (0,97)	2,21 (0,69)	4,37 (0,82)	3,06 (1,2)
III група	3,63 (0,96)	2,44 (0,65)	1,71 (0,89)	1,74 (0,71)	4,72 (0,66)	3,8 (1,17)
IV група	3,43 (0,94)	2,83 (0,6)	2,77 (1,0)	1,89 (071)	4,47 (0,76)	3,03 (1,25)
V група	3,88 (0,86)	2,17 (0,52)	2,87 (0,94)	2,15 (0,68)	3,65 (0,83)	2,77 (1,04)
Загалом	3,25 (0,93)	2,44 (0,64) ^c	2,88 (1,08)	2,14 (0,73)	4,20 (0,93)	2,91 (1,28)

^a У таблиці подано середні значення індексів/показників, у дужках наведено стандартне відхилення. Відмінності у ІССЗС для країн IV та V груп значимі на рівні $p = 0,003$. Відмінності у значеннях індексів/показників для всіх інших груп країн значимі на рівні $p < 0,001$. З огляду на те, що ІВГК для Японії обчислено за скороченим набором показників, при підрахунку значення показника для першої групи дані для Японії не враховувалися. Значимість відмінностей перевірено із застосуванням Н-тесту Краскала–Волліса (тест Колмогорова–Смирнова показав значиму на рівні $p < 0,001$ відмінність розподілів індексів/показників від нормального).

^b Значення індексу для групи обчислено без даних для Японії, для якої цей індекс, розрахований за скороченим набором показників, становить 2,44 (0,58).

^c Без врахування значень ІВГК для Японії.

Нарешті, респонденти *Кіпру* найбільшою мірою підтримують важливість соціального капіталу для просування в житті, хоча і менш, ніж громадяни другої, третьої та четвертої груп країн схильні погоджуватись із впливом корумпованості на професійні та життєві досягнення. При цьому справедливість заробітку тут розглядається як вельми помірна, а оцінки конф-

ліктів у суспільстві та нерівності в доходах населення є найнижчими щодо інших груп країн.

Уявлення населення країн-учасниць ISSP-2009 про стани нерівності

Кількість показників станів нерівності в четвертому модулі “Соціальна нерівність” була найбільшою. На основі наявних в інструментарії 22 запитань і суджень¹ було виокремлено шість факторів, які пояснювали 58,7% сумарної дисперсії². Перший з отриманих у процесі аналізу факторів — “відчуття гостроти конфліктів у суспільстві”, куди ввійшли оцінки гостроти конфліктів між багатими та бідними, робітничим та середнім класом, керівним персоналом та працівниками, людьми на вершині та внизу суспільства. Фактор пояснює 19,4% дисперсії, показник узгодженості включених до нього тверджень α Кронбаха дорівнює 0,830.

Другий фактор — “значення соціального капіталу індивіда для одержання успіху в житті”, який складають важливість походження з багатой родини, знайомства з потрібними людьми, наявність політичних зв’язків та давання хабарів. Він пояснює 11,3% дисперсії, α Кронбаха для включених до його складу змінних — 0,738.

До третього фактора, умовно названого “значення аскриптивних характеристик індивіда для досягнення успіху в житті”, належать оцінки важливості національної й релігійної належності та статі. Судження, що входять до його складу, є узгодженими між собою (α Кронбаха = 0,775), а сам фактор пояснює 8,6% дисперсії.

Показники, що утворили четвертий фактор та описують вплив особистісних рис на досягнення життєвого успіху, як це показує значення α Кронбаха (0,608), не є ефект-індикаторами однієї латентної змінної.

П’ятий фактор загалом стосується уявлень про доступність вищої освіти, зокрема прозорості та меритократичності механізму відбору індивідів до вищих навчальних закладів; у нього входить також оцінка значення корупційності для побудови успішної кар’єри. Міра узгодженості показників, включених до фактора, що пояснює 6,2% дисперсії, становить, з огляду на α Кронбаха, 0,663. Між тим судження “Кожен має рівні шанси до вступу в університет незалежно від статі, національності чи соціального походження” стосується вже не відбору, а рівності можливостей індивідів, належних до різних соціальних категорій, а тому не є узгодженим з іншими в межах даного фактора. Оцінка індивідами нерівності в доходах також не була узгоджена з іншими твердженнями.

¹ Шкали оцінок важливості різних чинників для досягнення життєвого успіху, відчуття гостроти конфліктів між антагоністичними групами та оцінки відмінностей у доходах у країні для ліпшого сприйняття даних аналізу було перекодовано в такий спосіб, щоб вони мали прямий ключ. Судження щодо рівності шансів вступу до ВНЗ для різних категорій населення має зворотний ключ — зі зростанням значення показника зростає сприйняття вищої освіти як недоступної.

² Критерії розрахунку факторного рішення є цілком прийнятними (критерій адекватності вибірки КМО = 0,789, значимість критерію сферичності Бартлета на рівні $p < 0,001$).

Шостий фактор — “сприйняття справедливості власного заробітку” — склали оцінки двох аспектів справедливості оплати праці, які є узгодженими між собою (α Кронбаха = 0,763)¹.

Подальше групування країн здійснювалося з використанням середніх п’яти адитивних індексів, а саме: індексу впливу аскриптивних характеристик на успішність (ІВАХУ), індексу впливу соціального капіталу на успішність (ІВСКУ), індексу відчуття гостроти конфліктів (ІВГК), індексу сприйняття справедливості заробітку респондента (ІССЗР), індексу відчуття немеритократичності доступу до вищої освіти (ІВНДВО). Решта показників були використані окремо, в тому числі: сприйняття гостроти нерівності у доходах у суспільстві (СГНД), вплив освіченості батьків на успішність (ВОБУ), вплив амбітності на успішність (ВАУ), вплив наполегливої праці на успішність (ВНПУ), вплив здобутої освіти на успішність (ВОУ), вплив корумпованості на успішність (ВКУ) та відчуття недоступності вищої освіти (ВНВО)². Унаслідок того, що в масиві даних Японії відсутні дані щодо гостроти конфлікту між керівним персоналом та працівниками, для цієї країни індекс відчуття гостроти конфліктів обчислено за скороченим набором ознак.

Зростання кількості ознак, на підставі яких здійснюється групування країн, сприяє, ймовірно, точнішому розрізненню особливостей сприйняття нерівності. Тридцять три країни-учасниці з використанням тієї самої методики об’єднано у дев’ять груп. При цьому, так само як і для попереднього масиву, з огляду на доволі поступове зростання коефіцієнтів, вказаних за порядком агломерації, віднесення країн до кластерів здійснено на підставі порядку об’єднання їх у кластери. Процес кластеризації (метод міжгрупових зв’язків) ілюструє дендрограма, наведена на рисунку 4. Згідно з отриманими даними, першу групу країн утворюють Австралія, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Велика Британія. До другої групи входять Аргентина, Бельгія, Чилі, Естонія, Франція, Латвія, Іспанія, Швейцарія. Третя група включає Австрію, Болгарію, Тайвань, Хорватію, Чеську Республіку, Ізраїль, Польщу, Словаччину, Словенію. До четвертої належать КНР та ПАР, до п’ятої — Данія, Японія та Фінляндія, а до шостої — Угорщина, Південна Корея та Португалія. Окремі кластери становлять такі з-поміж розглянутих країн, як Кіпр (сьома група), Філіппіни (восьма група) та Україна (дев’ята група).

Респонденти *першої групи* країн (Австралія, Нова Зеландія, Норвегія, Швеція, Велика Британія) доволі помірно оцінюють значення аскриптивних характеристик індивіда й вельми помірно — соціального капіталу та високого рівня освіти батьків для досягнення успіху в житті (табл. 4). Натомість достатньо високе значення тут надають власному освітньому рівню, амбітності та наполегливій праці. При цьому громадяни відзначають лібералізм та відкритість вищої освіти. Так само, як і в країнах, належних до

¹ Критерії розрахунку факторного рішення є цілком прийнятними (критерій адекватності вибірки КМО = 0,789, значущість критерію сферичності Бартлета на рівні $p < 0,001$).

² Значення всіх індексів/показників варіюють у діапазоні [1–5], крім ІВГК — [1–4].

решти груп, за винятком Кіпру (сьома група) та країн шостої групи, конфлікти у суспільстві досить залагоджені. Оцінки справедливості заробітної платні перебувають в діапазоні між “відповідна зусиллям” та “дещо менша за них”. Глибину нерівності в доходах громадяни хоча й визнають суттєвою, але все ж таки меншою, аніж в інших країнах.

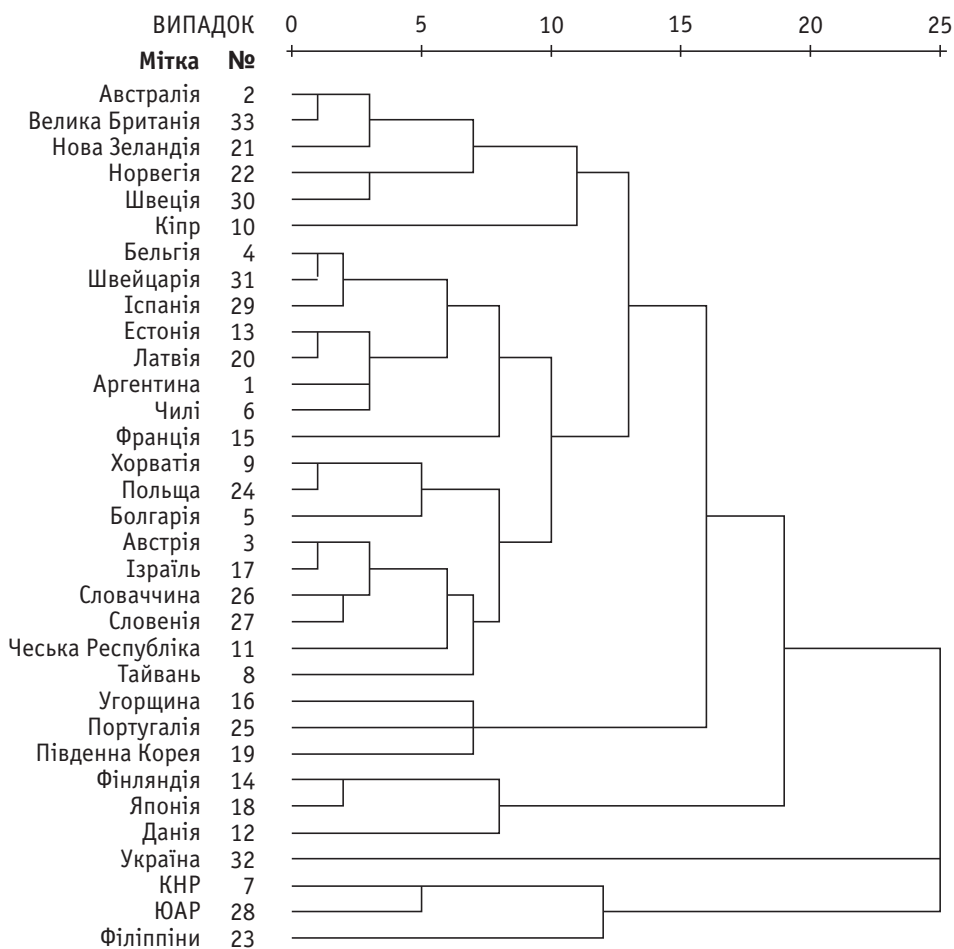

Рис. 4. Групування країн відповідно до уявлень населення про притаманні суспільству стани нерівності (2009)

Опитані в країнах *другої групи* (Аргентина, Бельгія, Чилі, Естонія, Франція, Латвія, Іспанія, Швейцарія) у своїх уявленнях та оцінках близькі до респондентів країн першої групи. Однак тут дещо менше значення для досягнення успіху в житті надають амбітності та наполегливій праці й дещо більше — рівню освіти як самого респондента, так і, особливо, його батьків. При цьому обмеження в доступі до вищої освіти громадяни тут відчувають виразніше, так само, як і нерівність у доходах.

Для громадян країн *третьої групи* (Австрія, Болгарія, Тайвань, Хорватія, Чеська Республіка, Ізраїль, Польща, Словаччина, Словенія) харак-

терні орієнтації на більш широкий перелік характеристик, необхідних для досягнення успіху, порівняно з тими, хто проживає в країнах двох попередніх груп. Особливо важливими в цій групі вважають особистісні амбіції та наполегливу працю. Оцінка справедливості заробітку не має значимих відмінностей порівняно з оцінками респондентів країн другої групи, але неоднорідність за рівнем доходу та нерівність у доступі до вищої освіти окреслюються тут різкіше.

Таблиця 4

**Оцінки окремих аспектів станів нерівності,
притаманних суспільствам (ISSP-2009)^a**

Група країн	ІВАХУ	ІВСКУ	ІВГК	ІВНДВО	ІССЗР	СГНД	ВНВО	ВОБУ	ВОУ	ВАУ	ВНПУ
I група	1,89 (0,81)	2,24 (0,64)	2,28 (0,54)	2,22 (0,87)	2,39 (0,69)	3,79 (0,98)	2,4 (1,04)	2,93 (0,94)	3,81 (0,81)	4,16 (0,76)	4,17 (0,78)
II група	1,91 (0,80)	2,47 (0,76)	2,40 (0,67)	2,82 (0,89)	2,24 (0,74)	4,33 (0,82)	2,67 (1,17)	3,26 (1,02)	3,90 (0,82)	3,64 (0,99)	3,78 (0,92)
III група	2,15 (0,91)	3,00 (0,81)	2,22 (0,7)	2,9 (0,88)	2,25 (0,75)	4,39 (0,81)	2,43 (1,11)	3,14 (1,08)	3,87 (0,93)	4,10 (0,83)	4,08 (0,85)
IV група	3,02 (1,06)	3,2 (0,8)	2,64 (0,75) ^b	3,08 (0,89)	2,34 (0,72)	4,29 (0,73)	2,33 (1,07)	3,94 (0,96)	4,33 (0,69)	4,06 (0,86)	4,18 (0,76)
V група	1,81 (0,73)	2,16 (0,64)	2,08 (0,54)	1,98 (0,95)	2,4 (0,69)	3,83 (1,15)	2,20 (1,24)	2,65 (0,92)	3,49 (0,85)	3,59 (0,94)	3,64 (0,91)
VI група	2,22 (0,84)	3,02 (0,79)	3,06 (0,59)	3,17 (0,88)	2,23 (0,73)	4,51 (0,7)	2,70 (1,54)	3,13 (1,05)	3,61 (0,97)	3,99 (0,88)	4,23 (0,82)
VII група	2,02 (0,82)	2,87 (0,74)	1,43 (0,52)	2,44 (0,7)	2,51 (0,64)	3,73 (1,11)	2,36 (0,93)	2,97 (1,13)	4,17 (0,9)	4,10 (0,74)	4,26 (0,73)
VIII група	3,14 (1,05)	2,71 (0,75)	2,48 (0,68)	2,27 (0,82)	2,15 (0,75)	3,27 (1,33)	2,18 (1,17)	3,69 (1,03)	4,35 (0,74)	4,23 (0,78)	4,40 (0,71)
IX група	1,95 (0,87)	3,32 (0,88)	2,22 (0,83)	3,65 (0,83)	1,77 (0,67)	4,70 (0,58)	3,17 (1,23)	3,24 (1,14)	4,00 (0,95)	3,54 (1,04)	3,72 (1,09)
Загалом	2,18 (0,97)	2,75 (0,85)	2,39 (0,73) ^c	2,77 (0,97)	2,27 (0,73)	4,22 (0,92)	2,5 (1,15)	3,23 (1,08)	3,91 (0,88)	3,92 (0,92)	4,01 (0,88)

^a У таблиці подано середні значення індексів/показників, у дужках наведено стандартне відхилення. При порівнянні країн I та II груп відмінності у значеннях ІВАХУ не було значимими, так само, як і відмінності у значеннях ІССЗР для країн II та III груп. Відмінності значень ВОБУ були значимими на рівні $p = 0,001$ для країн VI та VII груп, значимих відмінностей у ВНПУ для країн вказаних груп виявлено не було. Усі інші значення показників для різних країн значимо відмінні на рівні $p < 0,001$. Значимість відмінностей перевірено із застосуванням Н-тесту Краскала–Воліса (тест Колмогорова–Смирнова показав значиму на рівні $p < 0,001$ відмінність розподілів індексів/показників від нормального).

^b Без урахування значень ІВГК для Японії. Для Японії він становить 2,41 (0,65).

^c Без урахування значень ІВГК для Японії.

Серед населення *четвертої групи* країн (КНР і ПАР) домінує орієнтація на аскриптивні характеристики індивіда як чинники життєвого успіху. Не менш важливе значення надається соціальному капіталу, освіті батьків, освіті самого індивіда, його амбітності та наполегливій праці. На переконання опитаних, заробітна платня дещо менша за докладені зусилля, вища освіта закритіша у зіставленні з країнами перших трьох груп, проте нерівність у доходах менша, аніж у країнах другої та третьої груп.

Опитані в країнах *п'ятої групи* (Данія, Японія та Фінляндія) не надають великої ваги аскриптивним характеристикам індивідів, освіті батьків та власній освіті, так само як і наполегливим трудовим зусиллям як передумовам досягнення успіху в житті. При цьому рівність можливостей при вступі до вищих навчальних закладів, як у тому переконані громадяни, практично забезпечена.

Респонденти країн *шостої групи* (Угорщина, Південна Корея та Португалія) наполягають на більш як середньому рівні значущості соціального капіталу для досягнення життєвого успіху. Важливими визнають наполегливу працю та амбітність, менший вплив мають власний рівень освіти й освіта батьків, а найменш істотними є аскриптивні характеристики індивідів. При цьому доступність вищої освіти розглядається як помірною, глибина нерівності в доходах — як значна, а конфлікт між представниками різних соціальних категорій — як досить гострий.

Опитані на *Кіпрі* практично не вбачають і не відчувають конфлікту інтересів між різними суспільними групами, а також не схильні акцентувати увагу на відмінностях у доходах. Вищу освіту розглядають радше як доступну, а оплату праці — як відносно справедливу. При цьому життєвий успіх, на думку респондентів, є прямою функцією від наполегливої праці, рівня освіти й амбітності.

Філіппінці, так само, як і кіпріоти, більшою мірою, аніж громадяни інших країн, пов'язують життєвий успіх з наполегливою працею, рівнем освіти та амбітністю. Дещо менш важливими, на їхній погляд, є освіченість батьків та аскриптивні характеристики індивідів, а найменшого значення тут надають чинникам, пов'язаним із соціальним капіталом індивіда. Респонденти не бачать обмежень у доступі до вищої освіти, проте заробіток тут не відповідає витраченим зусиллям, тобто є несправедливим. Водночас респонденти на Філіппінах не схильні вважати такою вже великою проблемою наявну в суспільстві стратифікацію у доходах.

Українці, подібно до кіпріотів та філіппінців, у своєму ставленні до ситуацій нерівності особливі й оригінальні. Вони найвище оцінюють значимість соціального капіталу в досягненні життєвого успіху, а найнижче — індивідуальну амбітність, внутрішнє прагнення виокремитися, просунути власними зусиллями. В Україні помітно частіше, ніж в інших країнах, респонденти констатують закритість вищої освіти, несправедливість в оплаті праці, надто велику різницю в доходах.

Одержані в опитуванні оцінки з боку українців станів нерівності в цілому відповідають деяким загальним статистичним показникам. Так, ВВП на

душу населення¹ в Україні становив 7400 дол., тоді як, наприклад, у її найближчих сусідок він був суттєво вищим і сягав: у Білорусії — 11800 дол., у Росії — 16100 дол., у Польщі — 17400 дол. [Ланге, 2011: с. 5]. Проте в Україні представлені 23 дилери автівок класу люкс та 8 дилерів телефонів класу люкс, тоді як для Росії зі значно більшою кількістю населення це, відповідно, 64 та 52, у Польщі — 18 та 8, а в Білорусі — 0 та 1 [Ланге, 2011: с. 31]. Тобто, як бачимо, Україна є “суспільством контрастів”: з одного боку, за офіційними даними, валовий національний продукт невеликий, і тому доходи населення невисокі, й суспільство за цими доходами, якщо звернутися до значення коефіцієнта Джині, стратифіковане меншою мірою, аніж Росія та Польща, і лише трошки сильніше, ніж Білорусь². Але, з іншого боку, в Україні наявний високий попит на предмети розкоші, що свідчить про значні розриви в реальних доходах різних категорій громадян.

Висновки

Виявлені в перебігу аналізу основні тренди сприйняття та оцінювання населенням різних країн соціальної нерівності та динаміки їх у часі підводять до певних узагальнень.

1. Найбільше зумовлюють спільне і відмінне між країнами оцінки *впливу особистісних рис індивідів на досягнення життєвого успіху та стратифікованої гетерогенності доходів* (висока варіабельність від країни до країни), а найменше — судження *міри конфліктності між різними соціальними групами та щодо справедливості заробітку респондентів*.
2. Оцінка стратифікації доходів (згода чи незгода із судженням про надто велику різницю в доходах) у жодній хвилі модуля не входить до виокремлених факторів. Інакше кажучи, респонденти відповідають на це запитання, незважаючи на відповіді на інші запитання, незалежно від кількості їх у конкретній хвилі. Це означає, зокрема, що в жодній країні впродовж 22 років громадяни не констатують зв'язку стратифікації доходів і ступеня конфліктності між різними категоріями населення, тобто, як правило, можуть одночасно говорити про надто велику різницю в доходах і вважати помірними конфлікти в суспільстві.
3. У межах кожної із хвиль модуля наявні як групи країн, для яких характерна подібність в оцінках станів нерівностей у суспільстві, так і окремі країни (Кіпр, Філіппіни, Україна), де уявлення населення про нерівність є специфічними, виразно відмінними від уявлень, ставлень та оцінок респондентів з інших країн.
4. Порівняльний аналіз сприйняття населенням різних країн нерівностей виявив існування стійких констеляцій деяких країн у різних хвилях мо-

¹ ВВП на базі паритету купівельної спроможності на душу населення, дані за 2009 рік.

² Значення коефіцієнта Джині становлять: для України — 28,2, для Білорусі — 27,9, для Росії — 37,5, для Польщі — 34,9 [Іващенко, 2010: с. 32].

дуля “Соціальна нерівність” на основі схожості оцінок та установок. Першу з таких утворюють англосовні Велика Британія, Австралія, США, Нова Зеландія, де успішність у житті опитані пов’язують передусім з амбітністю, наполегливою працею та освітою індивіда, оцінка гостроти нерівності в доходах у суспільстві є однією з найнижчих порівняно з іншими групами країн, а оцінка справедливості заробітку — найвищою.

5. До цієї констеляції у більшості хвиль модуля приєднувалися Швеція з Норвегією — виняток становив лише модуль 1992 року. Для нього були характерними загалом нижчі значення важливості всіх показників життєвого успіху, порівняно з країнами попередньої групи, хоча й тут на першому місці перебували амбітність і наполеглива праця. Так само респонденти меншою мірою фіксували притаманні суспільству конфлікти між різними групами. І зазвичай скандинавські країни об’єднувалися вже на перших кроках агрегації.
6. Те саме відбувалося і з “постсоціалістичними” країнами: Латвія та Естонія — в останній хвилі модуля, Чехія, Словенія, Болгарія, Росія, Польща — в різних хвилях. До них тяжіє пара Угорщина і Португалія, які об’єднуються у кластер на самому початку. Росію та Італію в модулі 1999 року зближують оцінки соціального капіталу та корумпованості як чинників життєвого успіху.
7. В Україні існує розбіжність між офіційними — доволі поміркованими — оцінками рівня доходів та стратифікації за ними, з одного боку, і деякими статистичними показниками, а надто уявленнями громадян про “реальну” нерівність матеріального становища, шансів та можливостей досягати привабливих цілей у житті, з іншого боку, що й зумовлює особливу позицію країни серед інших тридцяти двох учасників проекту ISSP останньої хвилі. Індивіди явно точніше кваліфікують ситуацію з нерівністю, аніж державні інстанції, для яких це є професійним обов’язком.

Джерела

Бабенко С. Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року) / Бабенко С. — К. : ІС НАНУ : Київ. міжнар. ін-т соціології : Ін-т політики : центр “Соціальні Індикатори”, 2009. — 44 с.

Іващенко О. Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні досліді / О. Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 29–55.

Ланге Н. Україна в світі. Цікава статистика / Ланге Н. — К. : Представництво Фонду Конрада Аденауера, 2011. — 44 с.

Макеєв С. Диференціація і стратифікація населення України за сприйняттям ситуації нерівності / С. Макеєв, А. Патракова, А. Домаранська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 85–100.

Оксамитна С. М. Суб’єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні / С.М. Оксамитна // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. — 2010. — Т. 109. — С. 5–12.

Симончук О. Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення / О. Симончук // Соціологія: теорія методи, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 56–84.

Analyzing inequality: life chances and social mobility in comparative perspective / ed. by Stefan Svallfors. — Stanford University Press, 2005. — 175 p.

Human Development Report 2010: 20th Anniversary Edition. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development / [team dir. Jeni Klugman]. — Communications Development Incorporated. — Washington (D.C.), 2010. — 227 p.

The hidden crisis: Armed conflict and education. EFA Global Monitoring Report 2011 / [team dir. Kevin Watkins] — UNESCO Publishing, 2011. — 416 p.

The International Social Survey Programme, 1984–2009: Charting the Globe / ed. by M. Haller, R. Jowell, T.W. Smith. — London ; New York, 2009. — 496 p.